

Uticaj COVID-19 pandemije na konzumaciju alkohola i cigareta kod adolescenata na teritoriji opštine Doljevac

The impact of the COVID-19 pandemic on the consumption of alcohol and cigarettes among adolescents in the territory of the municipality of Doljevac

Miloš Bogoslović¹, Dragana Mitrović², Vladana Nikolić³, Milica Jovanović⁴, Darko Spasić⁴

¹ Dom zdravlja Doljevac, Služba za zdravstvenu zaštitu dece i omladine, Srbija

² Zdravstveni centar Knjaževac, Služba za zdravstvenu zaštitu predškolske i školske dece sa medicinom sporta i savetovaletem za mlade, Srbija

³ Klinika za dečje interne bolesti, Univerzitetski klinički centar Niš, Srbija

⁴ Dom zdravlja Doljevac, Služba za zdravstvenu zaštitu odraslog stanovništva, Srbija

Sažetak **Uvod:** Mere socijalnog distanciranja tokom pandemije bolesti korona virusa 2019 (COVID-19) dovele su do psihičke patnje među adolescentima, što je dovelo do rizične konzumacije psihoaktivnih supstanci kao što su duvan i alkohol.

Cilj: Identifikovati promene u navikama konzumacije davana i alkoholola usled izolacije COVID-19 2020.godine u grupi adolescenata završnog razreda osnovne škole na teritoriji opštine Doljevac.

Metodologija: Rađena su dva istraživanja u periodu od oktobra do novembra 2022.godine nakon COVID19 pandemije, od kojih je prvo bilo usmereno na ispitivanje učestalosti upotrebe cigareta, a drugo na ispitivanje učestalosti upotrebe alkohola na uzorku učenika osmog razreda osnovne škole, oba pola, ukupno 82 ispitanika..

Rezultati: Cigarete je probalo više od jedne četvrtine ispitanika 26,18%. Trenutno cigarete koristi 2,44% ispitanih učenika. Skoro 63,41% ispitanika probalo je alkohol, od kojih više od trećine pije 3 i više alkoholnih pića zaredom 23,18% dok je iskustvo pijanstva prijavilo 12,02% ispitivane dece.

Zaključak: Naši podaci ukazuju na to da je situacija sa COVID-19 uticala na društveni život mladih, kada su konzumiranje alkohola i cigareta u pitanju.

Može se zaključiti da je neophodno sprovesti preventivne programe u cilju smanjenja upotrebe davana i alkohola kod adolescenata. Mladi, njihovi roditelji i drugi bitni ljudi iz njihovog okruženja, prosvetni radnici, društvena zajednica, mediji, treba da naglašavaju štetnost alkohola i davana.

Ključne reči: adolescenti, cigarete, alkohol, COVID19, izolacija, prevencija

Summary **Introduction:** The social distancing measures during COVID-19 pandemic resulted in mental suffering among adolescents, leading to risky consumption of psychoactive substances such as tobacco and alcohol.

Aim: To examine the incidence of tobacco and alcohol consumption due to the isolation of COVID-19 in 2020 in the group of adolescents in the final grade of elementary school in the territory of the municipality of Doljevac.

Material and methods: Two studies were conducted in the period from October to November 2022 after the COVID19 pandemic, the frequency of cigarette use, and frequency of alcohol use among a sample of eighth-grade elementary school students, both sexes, a total of 82 respondents.

Results: Cigarettes were tried by more than a quarter of respondents, 26.18%. Currently, 2.44% of the surveyed students use cigarettes. Almost 63.41% of respondents have tried alcohol, 23.18%, while the experience of drunkenness was reported by 12.02% of the examined children.

Conclusion: Our data indicate that the situation with COVID-19 has affected the social life of young people, specially consumption alcohol and cigarretes. It can be concluded that it is necessary to implement preventive programs in order to reduce the use of tobacco and alcohol among adolescents. Young people, their parents and other important people from their environment, educators, social community, media, should have been active in emphasising the harmfulness of alcohol and tobacco consumption.

Key words: adolescent, cigarette, alcohol, COVID19, isolation, prevention

Uvod

Koronavirusnu bolest 2019 (COVID-19) Svetska zdravstvena organizacija proglasila je pandemijom u martu 2020. godine. Kako u svetu tako i u našoj državi donete su

mere socijalnog distanciranja kako bi se smanjilo širenje bolesti, kao što su obustava nastave, zatvaranje i ograničenje pojedinih trgovina i ograničenje putovanja

(1,2,3). Studije su opisale posledice smanjene društvene interakcije, ukazujući na povećanje stresa, usamljenosti i tuge, kao i na pogoršanje životnog stila (4). Prema tome, došlo se do zaključka da mentalna patnja i osećanja kao što su anksioznost, usamljenost i tuga mogu dovesti do konzumiranja rizičnih supstanci kao što su alkohol i duvan (5,6).

Adolescencija je period promene i tranzicije u odraslo doba kada je početak upotrebe duvana i alkohola i pojedinih supstanci uobičajen. Posebno se izdvaja period rane adolescencije, kada je i samo probanje ovih supstanci vrlo rizično jer predstavlja osnovni preduslov za javljanje kasnijih faza upotrebe psihoaktivnih supstanci (7).

Sa godinama, ova konzumacija bi mogla postepeno da se povećava u učestalosti i intenzitetu, što bi vrlo verovatno izazvalo zavisnost (8). Tokom adolescencije, konzumacija se uglavnom javlja u kontekstu socijalizacije sa vršnjacima, daleko od roditeljske kontrole (9,10).

Istraživanja pokazuju da konzumiranje duvana i alkohola prati trend snižavanja uzrasne granice kod mladih. Upotreba alkohola i duvana je u приметnom porastu naročito u zemljama centralne i istočne Evrope (11). Prema izveštajima Svetske zdravstvene organizacije, zemlje u tranziciji su ovim problemom posebno ugrožene (12). Najčešći i mogući razlozi za posezanje za alkoholom i cigaretama kod mladih su radoznalost, ugledanje na vršnjake ili ličnosti iz okoline, kao i na medijske ličnosti, pokušaj rešavanja životnih problema, dosada, buntovništvo prema roditeljima, nedostatak samopouzdanja, ali i neznanje i neobaveštenost. Osim toga alkohol i duvan stvaraju trenutno zadovoljstvo, pa je i to jedan od razloga njihove zloupotrebe od strane mladih.

Istraživanja sprovedena u Srbiji pokazala su da je prevalencija upotrebe cigareta i alkohola među adolescentima visoka, što ih ujedno čini najučestalijim rizičnim ponašanjima među mladima (13).

Upotreba cigareta i alkohola dovodi do brojnih zdravstvenih posledica, zbog čega predstavljaju značajan faktor narušavanja zdravlja ljudi i uzrok niza bolesti koje smanjuju kvalitet života i dovode do rane smrti. Prema procenama Svetske zdravstvene organizacije od posledica pušenja svake godine u svetu umre 4,9 miliona ljudi, sa tendencijom dupliranja u narednim godinama, dok 3,3 miliona ljudi godišnje umre od posledice zloupotrebe alkohola (14). Neka istraživanja su pokazala da zatvaranje primorava adolescente da provode manje vremena u društvenom kontekstu, a više sa roditeljima. Ovo je moglo povećati roditeljski nadzor i ometati pristup supstancama, što je dovelo do manje upotrebe (15). Naprotiv, neki autori su sugerisali da zatvaranje dovodi do promena u rutini i načinu života, što je moglo navesti tinejdžere da preuzmu nezdrave navike, uključujući povećanu konzumaciju supstanci poput alkohola i duvana (16,17). S tim u vezi, konzumacija legalnih i ilegalnih supstanci od strane adolescenata tokom perioda izolacije COVID-19 odvijala se u četiri konteksta: (a) kršenje ograničenja izolacije i susret sa vršnjacima; (b) uključivanje u usamljenu rizičnu potrošnju; (c) povećanje

njihove upotrebe i konzumiranje sa roditeljima ili drugim članovima porodice; i, konačno, (d) korišćenje društvenih mreža za istovremeno konzumiranje rizičnih supstanci sa vršnjacima (18).

U više zemalja sprovedene su iznenadne i dramatične društvene promene kako bi se usporilo širenje virusa i „izravnala kriva“ pandemije da bi se očuvao kapacitet zdravstvenih resursa, što je uključivalo i traženje ljudi da ostanu kod kuće što je više moguće (19).

Karantin ili socijalna izolacija je stresna i povezana sa psihološkim problemima, posebno kod mladih osoba, žena, pojedinaca iz nižih socioekonomskih grupa i onih sa osnovnim mentalnim zdravstvenim problemima (20, 21). Psihološki problemi mogu uključivati anksioznost, depresiju, akutni stresni poremećaj, zloupotrebu supstanci, nesanicu i posttraumatski stresni poremećaj (22).

Gotovo globalno zatvaranje je jedinstveno, a malo se zna o konzumiranju supstanci tokom socijalne izolacije. Pretpostavili smo da će pojedinci u društvenoj izolaciji zbog mera karantina konzumirati više supstanci. Mapiranje promena u upotrebi supstanci i razloga za ove promene tokom opšte društvene izolacije velikih razmera je važno. To otkriva reakciju opšte populacije u vreme stresa i stoga može biti od dragocene pomoći za pružanje odgovarajuće nege u vremenima nakon COVID-a i ukazuje na moguće preventivne akcije u slučaju sličnih događaja. Pokazalo se da određene grupe pojedinaca, posebno mladi pojedinci sa nižim obrazovanjem ili oni koji su tehnički nezaposleni, imaju veći rizik od povećanja upotrebe alkohola i/lili cigareta u vremenima socijalne izolacije. Stoga je važno da zdravstveni radnici, a posebno lekari, razgovaraju o upotrebi alkohola, duvana i kanabisa sa svojim pacijentima, jer to često ima blagotvoran efekat na ponašanje.

Metodologija

U skladu sa postavljenim ciljem realizovana su dva istraživanja kod učenika osmog razreda osnovnih škola na teritoriji opštine Doljevac tokom školske 2022/2023. godine u periodu od oktobra do novembra, nakon završetka COVID19 pandemije, na uzorku od 82 učenika osmog razreda, oba pola (46,34% dečaka i 53,66% devojčica) prosečne starosti 13,72 godina. Ispitivanim adolescentima je pre sprovođenja ankete objašnjena svrha i cilj anketiranja.

Anketa se sastoji od ukupno 15 pitanja i anonimna je. Prvi deo anketiranja je bio usmeren na ispitivanje učestalosti upotrebe cigareta, a drugo na ispitivanje učestalosti upotrebe alkohola. Za prikupljanje podataka korišćen je Upitnik o pušenju mladih (Youth Tobacco Survey (YTS) 2006 Questionnaire, Centers for Disease Control and Prevention – CDC, 2006) uz posebno konstruisan istraživački instrument u formi anonimnog anketnog upitnika. Prikupljeni podaci su analizirani i komparirani sa podacima tokom istog anketiranja ciljne grupe iz perioda pre pojave COVID19 pandemije, iz oktobra 2020.godine. Za obradu podataka korišćen je statistički softverski paket SPSS-15. Anketni odgovori su direktno unošeni u posebno

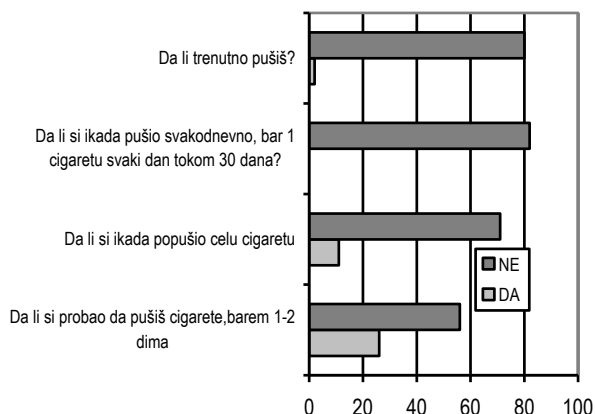
pripremljenu bazu podataka. Primenjene su metode deskriptivne statistike i statistike zaključivanja. Za testiranje značajnosti razlika korišćen je hi-kvadrat test sa nivoom zaključivanja $p < 0,01$.

Rezultati

Učestalost upotrebe cigareta

Inicijacija pušenja kod mladih često je povezana sa upotrebom cigareta od strane članova porodice i njihovih stavova prema pušenju kao i sa stavovima vršnjaka u vezi sa pušenjem (23). Osim toga, utvrđen je i uticaj pušenja roditelja i prijatelja na eskalaciju pušenja (24).

Grafikon 1 sadrži podatke o konzumiranju duvana ispitanika obuhvaćenih istraživanjem nakon COVID19 pandemije. Na osnovu dobijenih rezultata uočava se da je cigarete, barem 1-2 udaha dima, probala četvrtina ispitanika 26,18%, dok je celu cigaretu konzumiralo 13,42%. Ove razlike su statistički značajne na nivou značajnosti $p < 0,01$. U jednom trenutku svoga života, svakodnevno pušenje, u trajanju od 30 dana bez prekida nije bilo prijavljeno kod dece, dok je trenutnu upotrebu cigareta prijavilo 2,44% ispitanika.

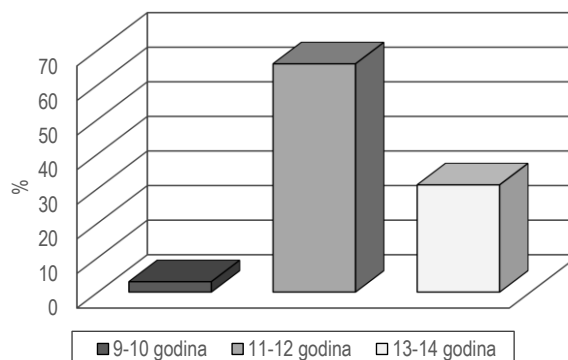
Grafikon 1. Inicijacija i eskalacija upotrebe cigareta
Chart 1. Initiation and escalation of cigarette use

Kada je u pitanju uzrast na kojem ispitanici najčešće konzumiraju celu cigaretu, uočava se da se kreće od 9 do 14 godina (Grafikon 2).

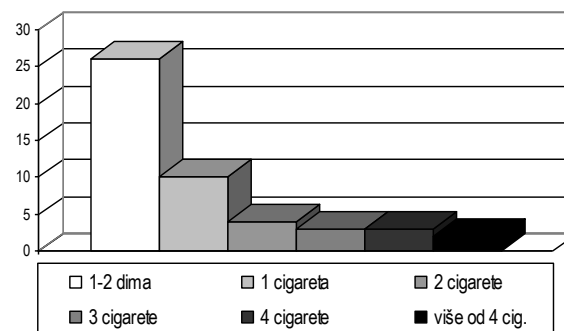
Najveći broj ispitanika je to učinio u uzrastu 11-12 godina 66%, potom slede oni sa 13-14 godina 31%. Broj ispitanika koji su celu cigaretu konzumirali u uzrastu od 9 -10 godina iznosio je 3%.

Ove razlike su statistički značajne na nivou značajnosti $p < 0,01$. Prosečna starosna dob konzumacije cigareta iznosi: 12,71 godina.

Dalji predmet našeg interesovanja bio je broj cigareta koji su, od trenutka probanja cigareta ispitanici upotrebili (Grafikon 3). Na osnovu prikazanih podataka može se uočiti da je od ukupnog broja ispitanika koji su probali cigarete, najveći broj ispitanika zadržao se na tom iskustvu, odnosno da nikada nije konzumirao celu cigaretu 86,58%. Količinu od 1/2-5 cigareta upotrebilo je 11,42% ispitanika, između jedne i pet pakli cigareta 2%.

Grafikon 2. Uzrast na kojem su učenici probali cigarete
Chart 2. Age at which the students first tried cigarettes

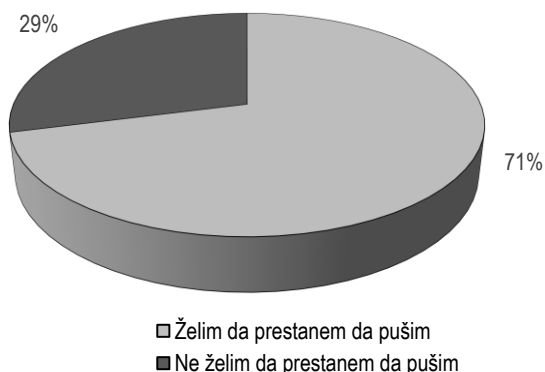

Grafikon 3. Broj cigareta koji su učenici konzumirali
Chart 3. Number of cigarettes the students consumed

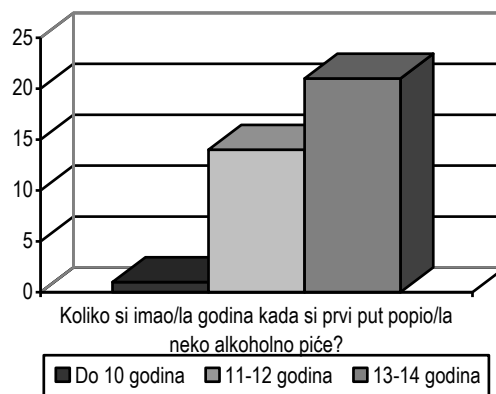
Kako je pušenje, složeno društveno ponašanje, veliki javno zdravstveni problem i jedan je od značajnih faktora rizika za nastanak bolesti, zanimalo nas je i da li ispitanici koji konzumiraju cigarete planiraju da ostave pušenje.

Dobijeni nalazi ukazuju da među ispitanicima koji trenutno puše 71% ispitanika želi da ostavi cigarete, a 29% ispitanika koji trenutno puše ne želi da prestane (Grafikon 4).

Bilo je 3% ispitanika koji su prekidali pušenje sa željom da ostave cigarete tokom protekle godine, dok je 72% nastavilo sa konzumiranjem duvana.

Grafikon 4. Prekid pušenja
Chart 4. Quitting smoking

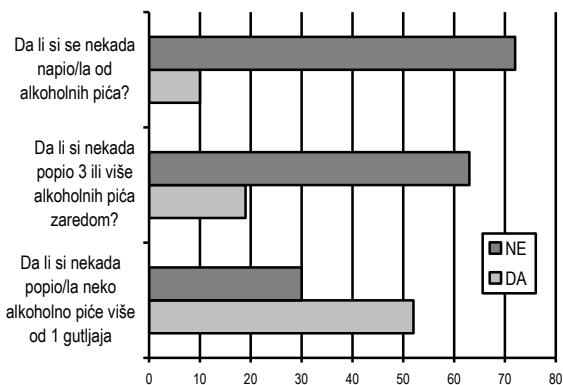

Grafikon 6. Uzrast na kojem su ispitanici prvi put probali alkoholna pića
Chart 6. Age at which the students first used alcoholic drinks

Učestalost upotrebe alkohola

Tokom poslednjih godina zapažen je trend porasta upotrebe alkohola u populaciji adolescenata, kao i promene u obrascima ponašanja, koje se ogledaju u konzumiranju većih količina alkohola i snižavanja donje uzrasne granice prvog iskustva upotrebe alkohola.

Rezultati istraživanja (Grafikon 5) pokazuju da je iskustvo upotrebe alkohola nakon COVID19 pandemije zabeleženo kod 63,41% ispitanih učenika, od kojih je konzumiranje 3 i više alkoholnih pića zaredom prijavilo 23,18% i iskustvo pijanstva 12,02%. Ove razlike su statistički značajne na nivou značajnosti $p < 0,01$.

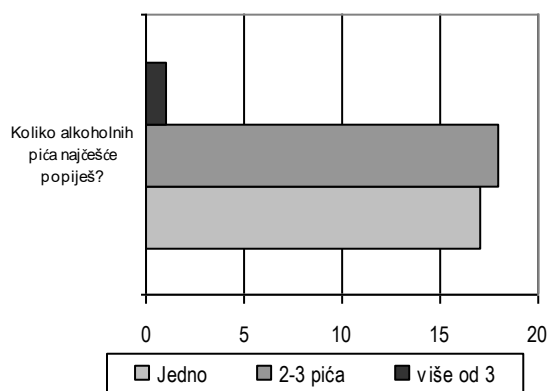

Grafikon 5. Inicijacija i eskalacija upotrebe alkohola
Chart 5. Initiation and escalation of alcohol use

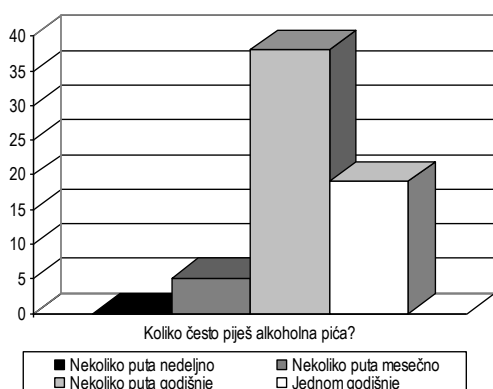
Period rane adolescencije je od posebnog značaja za zloupotrebu alkohola, jer se i samo probanje alkoholnih pića dovodi u vezu sa zloupotrebom ove supstance u kasnijem životnom dobu. Ispitali smo na kom uzrastu ispitanici imaju prvo iskustvo upotrebe alkohola. Rezultati su pokazali da uzrast na kojem su ispitanici probali alkohol kreće se od 10 i manje godina do 14 godina (Grafikon 6).

Broj učenika koji su alkohol probali u uzrastu do 10 godina iznosio je 2,79%, sa 11-12 godina 38,88% i 13-14 godina 58,33%. Ove razlike su, takođe, statistički značajne na nivou $p < 0,01$. Zapaža se da je najveći broj ispitanika u kasnijem uzrastu imao prvo iskustvo upotrebe alkohola. Prosečna starostna dob kada se prvi put konzumira alkohol je iznosila 12,33 godine.

Dalja ispitivanja išla su u pravcu utvrđivanja količine i učestalost konzumiranja alkohola (Grafikon 7 i Grafikon 8). Najveći broj naših ispitanika alkoholna pića pije par puta godišnje 61,3% ili jednom godišnje 30,64%, konzumirajući u tim prilikama po jedno piće 48% ili najčešće 2-3 pića 51%. Alkohol na nedeljnom i mesečnom nivou konzumira 8,06% ispitanika.

Grafikon 7. Broj alkoholnih pića koji ispitanici popiju
Chart 7. Number of alcoholic drinks the students consume

Grafikon 8. Učestalost upotrebe alkohola
Chart 8. Frequency of alcohol use

Diskusija

Rezultati ove studije prikazuju podatke o uticaju izolacije, tokom COVID-19 pandemije, na konzumaciju cigareta i alkoholnih pića među adolescentima uzrasta 13–14 godina, završnog razreda osnovne škole na teritoriji opštine Doljevac. Mere socijalnog distanciranja primorale su adolescente da više vremena provode kod kuće sa članovima porodice, a manje u društvenim i slobodnim okruženjima. Ovo je smanjilo mogućnosti za opijanje i konzumaciju alkohola, dok se konzumacija duvana nije značajno promenila u odnosu na podatke iz perioda pre izbijanja COVID-19 pandemije i sociodruštvene izolacije.

Povezanost između konzumiranja alkohola i veće šanse za pušenjem tokom pandemije može se objasniti činjenicom da se na obe navike gleda kao na izvor društvenog prihvatanja, pored toga što su rizična ponašanja zasnovana na istim ranjivostima, kao što je osećaj tuge i izolacija.

Na osnovu uporedne analize anketnih rezultata iz perioda pre početka COVID-19 pandemije sprovedene decembra 2020.godine kod dece završnog razreda osnovne škole na teritoriji opštine Doljevac i sprovedene ankete nakon proglašenja ukidanja vanrednog stanja u globalnom zdravstvu od strane SZO, iz decembra 2022.godine, na istom uzorku, uočava se da je cigarete, barem 1-2 udaha dima, probalo više od četvrtine ispitanika 26,18%, što je više u odnosu na period pre pandemije 23,8%. Ove razlike su, takođe, statistički značajne na nivou $p < 0,01$. Celu cigaretu je konzumiralo 13,42% ispitanika u odnosu na period pre izolacije gde se beleži podatak od 6,7%. U jednom trenutku svoga života, svakodnevno pušenje, u trajanju od 30 dana bez prekida nije prijavljeno kod ispitane dece, dok je u periodu pre pandemije zabeleženo kod 2,85%. Trenutnu upotrebu cigareta prijavilo je 2,44% ispitanika u odnosu na podatak iz 2020. gde je bilo 1% (Tabela 1). Ove razlike su, takođe, statistički značajne na nivou $p < 0,01$.

Kada je u pitanju uzrast na kojem anketirana deca najčešće konzumiraju celu cigaretu, uočava se da se kreće od 9 do 14 godina (Tabela 2). Najveći broj ispitanika koji je konzumirao celu cigaretu učinio je to sa 11-12 godina 66%. Podatak iz 2020. nam govori da je u tom uzrastu bilo 48% adolescenata koji su prvi put probali cigarete. Iz anketnih podataka iz 2020. može se zaključiti znatno pomeranje starosne granice prve upotrebe duvana prema mlađem uzrastu! Slede oni sa 13-14 godina 31% u vidu procentualnog pada kada je u pitanju ovaj uzrast kao i pomeranje granice ka mlađem uzrasnom dobu, u 2020.god taj procenat je iznosio 36%. Broj ispitanika koji su celu cigaretu konzumirali u uzrastu od 9 -10 godina iznosio je 3%, smanjenje u odnosu na podatak pre pandemije gde je zabeleženo 4%. Prosečna starosna dob konzumacije cigareta iznosi 12,71 godinu dok je u periodu pre izolacije prosečna starosna granica iznosila 13,3 godine. Iz ovih podataka može se uočiti pomeranje starosne granice upotrebe duvana prema mlađoj populaciji!

Dalji predmet našeg interesovanja bio je broj cigareta koji su, od trenutka probanja cigareta ispitanici upotrebili. Na osnovu prikazanih podataka može se uočiti da se od ukupnog broja ispitanika koji su probali cigarete, najveći broj ispitanika zadržao na tom iskustvu, odnosno da nikada nije konzumirao celu cigaretu 86,58%, u odnosu na period pre izolacije gde je bilo 60% takve dece. Količinu cigareta od 1/2-5 cigareta konzumiralo je 11,42% ispitanika, a 2020.god. je bilo više takve dece 28%, između jedne i pet pakli cigareta upotrebu je prijavilo 2% ispitanika, a pre pandemije taj broj je iznosio 4% (Tabela 3).

Anketno pitanje:	2020.god.	2022.god.	χ^2	df	p
Da li si ikada probao da pušiš cigarete, barem 1-2 dima?	23,8%	26,18%	10,76	1	0,001
Da li se ikada konzumirao celu cigaretu?	6,7%	13,42%	11,15	1	0,001
Da li si ikada svakodnevno tokom 30 dana konzumirao cigarete?	2,85%	0%		1	0,001
Da li trenutno pušiš?	1%	2,44%	10,28	1	0,001

Tabela 1: Navike u konzumiranju cigareta

Table 1: Cigarette consumption habits

Anketno pitanje:	2020.god.	2022.god.	χ^2	df	p
Uzrast 9-10 godina	4%	3%	11,42	1	0,001
Uzrast 11-12 godina	48%	66%	18,41	1	0,001
Uzrast 13-14 godina	36%	31%	11,23	1	0,001

Tabela 2: Uzrasna granica prilikom prve konzumacije duvana

Table 2: Age limit for the first consumption of tobacco

Anketno pitanje:	2020.god.	2022.god.	χ^2	df	p
1 cigareta	60%	86,58%	13,41	1	0,001
1,5 do 5 cigareta	28%	11,42%	14,22	1	0,001
1 do 5 pakli cigareta	4%	2%	10,21	1	0,001

Tabela 3: Broj konzumiranih cigareta u životu

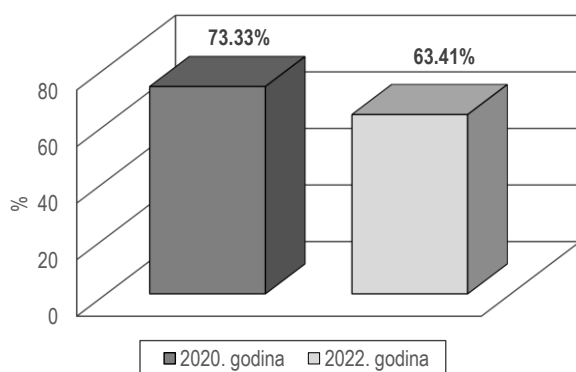
Table 3: Number of cigarettes consumed in life

Kako je pušenje, složeno društveno ponašanje, veliki javno zdravstveni problem i jedan je od značajnih faktora rizika za

nastanak bolesti, zanimalo nas je i da li ispitanici koji konzumiraju cigarete planiraju da ostave pušenje. Dobijeni rezultati ukazuju da među ispitanicima koji trenutno puše, 71% ispitanika želi da ostavi cigarete, u odnosu na ranije anketirane 40%, a 29% ispitanika koji trenutno puše ne želi da prestane, sa manjom željom za prestankom u odnosu na 2020.god gde se beleži podatak od 56%. Bilo je 3% ispitanika koji su prekidali pušenje sa željom da ostave cigarete tokom protekle godine, dok je 72% nastavilo sa konzumiranjem duvana.

Kao veoma česta pojava u Doljevačkim osnovnim školama je konzumiranje alkohola, jer je 73,33% dece nekada tokom svog života konzumiralo alkohol, a to su po prvi put učinili u uzrastu od 13 do 14 godina prema anketnim podacima pre izbijanja COVID-19 pandemije iz 2020.godine.

Trenutni podaci ukazuju na smanjen trend konzumacije alkoholnih pića među mladima i to 63,41% za vreme izolacije tokom pandemije COVID-19 (Dijagram 1).

Dijagram 1: Upotreba alkoholnih pića među mladima pre i nakon izolacije

Diagram 1: Use of alcoholic drinks among young people before and after isolation

Konzumiranje 3 i više alkoholnih pića zaredom je prijavilo 23,18% ispitanika, nešto više u odnosu na ranije ispitivanih gde je bilo 22%.

Iskustvo pijanstva zabeleženo je kod 12,02% ispitanika, manje nego prilikom ranijeg ispitivanja 2020.god gde je bilo zabeleženo 15,5% (Tabela 4).

Anketno pitanje:	2020.god.	2022.god.	χ^2	df	p
Da li si nekada popio/la neko alkoholno piće više od jednog gutljaja?	73,33%	63,41%	10,19	1	0,001
Da li si nekada popio 3 ili više alkoholnih pića zaredom?	22%	23,18%	11,13	1	0,001
Da li si se nekada napio/la od alkoholnih pića?	15,5%	12,02%	11,78	1	0,001

Tabela 4: Navike u konzumiranju alkoholnih pića

Table 4: Alcohol consumption habits

Anketno pitanje:	2020.god.	2022.god.	χ^2	df	p
Uzrast 9-10 godina	12,9%	2,79%	13,86	1	0,001
Uzrast 11-12 godina	40,3%	38,88%	10,49	1	0,001
Uzrast 13-14 godina	46,8%	58,33%	11,06	1	0,001

Tabela 5: Uzrasna granica prilikom prvog konzumiranja alkoholnih pića

Table 5: Age limit for the first consumption of alcoholic drinks

Anketno pitanje:	2020.god.	2022.god.	χ^2	df	p
Nekoliko puta nedeljno ili mesečno	19,5%	8,06%	13,84	1	0,001
Jednom godišnje	32,5%	30,64%	10,09	1	0,001
Nekoliko puta godišnje	48%	61,3%	12,43	1	0,001

Tabela 6: Učestalost u konzumiranju alkoholnih pića

Table 6: Frequency of consumption of alcoholic drinks

Anketno pitanje:	2020.god.	2022.god.	χ^2	df	p
1 piće	73%	48%	13,14	1	0,001
2 do 3 pića	26%	51%	14,84	1	0,001
Više od 3 pića	1%	1,28%	10,03	1	0,001

Tabela 7: Broj konzumiranih alkoholnih pića u životu

Table 7: Number of consumed alcoholic drinks in life

Broj učenika koji su alkohol probali u uzrastu do 10 godina iznosio je 2,79%, u manjem procentu prema podacima iz 2020.god. gde je bilo 12,9%. Sa 11-12 godina bilo je 38,88% ispitivane dece u odnosu na 40,3% iz 2020.god i u uzrastu od 13-14 godina 58,33%, nešto više od 2020. gde je zabeleženo 46,8%. Zapaža se da je najveći broj ispitanika u mlađem uzrastu imao prvo iskustvo upotrebe alkohola pre pandemije, a tokom pandemije se taj trend prenosi na starije adolescente. Prosečna starostna dob kada se prvi put konzumira alkohol kod ispitivane dece je 12,33 godine (Tabela 5).

Dalja ispitivanja išla su u pravcu utvrđivanja količine i učestalost konzumiranja alkoholnih pića (Tabela 6). Najveći broj naših ispitanika alkoholna pića pije par puta godišnje 61,3% (2020.god 48%) ili jednom godišnje 30,64% (2020.god 32,5%), konzumirajući u tim prilikama po jedno piće 48% (2020.god 73%) ili 2-3 pića 51% (2020.god 26%). Alkohol na nedeljnom i mesečnom nivou konzumira manji procenat ispitanika 8,06% u odnosu na ranije anketiranih gde je po podacima taj procenat iznosio 19,5% što je po svemu sudeći doprineo stalni roditeljski nadzor dece, kućna izolacija kao i zatvaranje mesta okupljanja, kafića, klubova (Tabela 7).

Naši podaci su pokazali opšti trend smanjenja prekomernog opijanja, opasnog opijanja među decom završnog razreda osnovne škole od 13 do 14 godina tokom perioda izolacije COVID-19. Slične studije sprovedene na grupi tinejdžera iz centralne Katalonije, Brazilu kao i u svetu su u korelaciji sa našim podacima gde se takođe beleži smanjenje trenda upotrebe alkoholnih pića tokom perioda izolacije i svakodnevnog pušenja duvana (25,26).

Anketa „Covid Adolescents“ vršila je procenu promena u načinu života Brazylskih adolescenata tokom socijalnog distanciranja pandemije COVID-19. Ova studija je pokazala da se potrošnja duvana nije promenila tokom pandemije dok se kod nas beleži povećanje konzumiranja cigareta. Veća

upotreba je bila povezana je sa starijim adolescentima, koji su prijavili osećaj tuge i usamljenosti, čiji su se problemi sa spavanjem pogoršali, koji su konzumirali i alkoholna pića tokom pandemije.

Njihova studija je pokazala stabilnost pušačkih navika među adolescentima tokom pandemije. Prethodne studije su otkrile isti obrazac (27). S jedne strane, stres i anksioznost izazvani periodom socijalne izolacije mogu se smatrati okidačima za nezdravo ponašanje i neki adolescenti mogu koristiti pušenje kao mehanizam za suočavanje sa ovim negativnim osećanjima (28). S druge strane, smanjenje prihoda i zatvaranje ustanova koje imaju za cilj društvenu interakciju, kao što su škole, barovi, klubovi i restorani, možda su smanjili pristup adolescenata cigaretama (29). Stoga je potrebno više studija da bi se bolje razumeli razlozi stabilnosti ove prevalencije.

Adolescenti koji su prijavili osećaj tuge, usamljenosti i pogoršane probleme sa spavanjem tokom pandemije imali su veću potrošnju duvana. Studije sprovedene tokom pandemije sugerišu da situacije socijalnog distanciranja mogu imati negativne posledice na psihičko i mentalno zdravlje (30). Stoga su neki adolescenti možda bili uključeni u upotrebu supstanci kao način da se izbore sa psihološkom nelagodnošću i negativnim osećanjima u vezi sa situacijom COVID-19. Povećanje potrošnje duvana u nekim grupama može biti način za ublažavanje negativnih emocija povezanih sa COVID-19, suočavanje sa dosadom i prevazilaženje nedostatka društvenih odnosa (32).

Tokom adolescencije, socijalizacija sa vršnjacima pruža i olakšava mogućnosti za konzumiranje cigareta i alkoholnih pića, stoga je ograničenje društvenih kontakata i izolacija zbog COVID-19 učinilo pristup rizičnim supstancama izazovnijim (34,35). Ipak, neke studije sugerišu da situacije socijalnog distanciranja tokom pandemije mogu imati negativne posledice na psihičko i mentalno zdravlje (36,37,38) pa su neki adolescenti mogli da se uključe u upotrebu supstanci kao način da se izbore sa svim psihološkim neugodnostima i negativnim osećanjima vezanim za COVID-19 situaciju (40,41,42). Uprkos tome što većina adolescenata živi sa roditeljima ili članovima porodice, održavanje ili povećanje upotrebe supstanci može se objasniti činjenicom da su neki adolescenti ostajali sami kod kuće dok su roditelji odlazili na posao jer nisu mogli da rade na daljinu. Dakle, možda su adolescenti iskoristili nedostatak roditeljske kontrole da koriste supstancu kod kuće.

Postoje brojni faktori koji različito utiču na potrošnju određenih supstanci. U ovom slučaju, čini se da zakonitost i dostupnost nekih supstanci igraju važnu ulogu u atipičnoj situaciji zatvaranja. Opijanje i opasno opijanje dešavaju se posebno u društvenim prilikama sa vršnjacima, pa bi socijalno distanciranje i ograničenje slobodnog vremena mogli da objasne uočeno smanjenje konzumacije alkohola (43,44). Smanjenje pušenja duvana bilo je manje naglašeno od smanjenja potrošnje alkohola tokom perioda izolacije COVID-19. To bi moglo biti zato što je duvan legalna supstanca, lako dostupna čak i kod kuće, a prodavci duvana su nastavili sa svojim aktivnostima tokom izolacije. Veliki broj studija tvrdi da je verovatnoća rizične konzumacije veća

kod ruralnih adolescenata u poređenju sa onima koji žive u urbanim sredinama. Međutim, pojedine studije ukazuju na veću potrošnju supstanci kod adolescenata koji žive u urbanim sredinama (45,46). Kao što je već pomenuto, možda su gradovi imali više otvorenih ustanova i ljudi su imali više mogućnosti da nabave supstance tokom perioda izolacije.

Alkohol je bio najviše konzumirana supstanca pre izolacije, i ona koja je pretrpela veće smanjenje tokom perioda izolacije COVID-19. Naši podaci otkrivaju značajno smanjenje prevalencije opijanja i opasnog pijenja alkohola tokom perioda izolacije u svim grupama, objektivizirajući uticaj ograničenja i socijalnog distanciranja na adolescente. U skladu sa drugim istraživanjima, otkrili smo da su mlađi adolescenti pili manje alkohola tokom izolacije. Ovo može biti zbog zatvaranja rekreacijskih ustanova i obustave školske nastave, zatvaranje barova i kafića, što je sprečilo društvene sastanke i smanjilo mogućnosti pristupa psihoaktivnim supstancama (47). Štaviše, neodobravanje roditelja prema opijanju moglo bi objasniti smanjenje rizičnih obrazaca potrošnje.

Smanjenje dnevnog pušenja bilo je najmanje u poređenju sa smanjenjem ostalih supstanci tokom izolacije. U periodu adolescencije nalazimo veliki deo društvenih pušača, koji puše duvan u društvenim okruženjima i sa grupom. Pandemija COVID-19 dovela je do ograničenja društvenih sastanaka, provođenja više vremena sa roditeljima kod kuće, a u nekim slučajevima informacije o pogoršanju respiratornih problema koje bi COVID mogao da izazove kod pušača povećale su svest o zdravstvenom riziku i mogle da objasne uočeno smanjenje. Štaviše, ovom smanjenju mogao je doprineti porodični odnos prema duvanu sa neodobravanjem roditelja prema njegovoj potrošnji kod kuće. Naprotiv, povećana potrošnja u nekim grupama mogla bi da bude način da se ublaže negativne emocije vezane za COVID-19, pobedi dosada i prevaziđe nedostatak društvenih odnosa (48). Pored toga, neki roditelji su možda koristili duvan da bi se izborili sa situacijom, čineći ga dostupnijim svojoj deci, ili su možda bili popustljiviji i dozvoljavali im da puše kod kuće.

Zaključak

Naši podaci ukazuju na to da je situacija sa COVID-19 uticala na društveni život mladih i smanjila rizičnu potrošnju kod većine adolescenata kada je konzumiranje alkohola u pitanju. Zapaža se nastavak konzumacije duvana i to u nešto većem procentu u odnosu na period pre sociodruštvene izolaciju usled pandemije COVID-19. Mere zatvaranja tokom perioda pandemije ograničile su socijalizaciju i povećale roditeljsku kontrolu dece i vreme provedeno sa porodicom. Uopšteno govoreći, upotreba alkoholnih pića je smanjena u periodu izolacije, ali je ispitivana grupa pokazala veću svakodnevnu upotrebu duvana.

Uočene promene u upotrebi supstanci pokazuju uticaj roditeljske kontrole i uloge socijalizacije na verovatnoću upuštanja u rizična ponašanja kada je konzumacija

alkoholnih pića u pitanju. Ovo naglašava važnost uključivanja roditelja u programe prevencije i izvođenja preventivnih akcija u društvenim sredinama adolescenata. Mladi, njihovi roditelji, bitne osobe iz okruženja dece, društvena zajednica, mediji, treba da se uključe u programe koji promovišu štetnost alkohola i duvana. Savetovaništa za mlade, Dispanzeri za školsku i predškolsku decu u okviru Domova zdravlja, imaju veliki značaj u promociji zdravih stilova života u cilju zdravstvenog vaspitanja dece. Isto tako, studija bi mogla da pomogne u proceni intervencija i osmišljavanju programa koji imaju za cilj poboljšanje budućeg zdravstvenog ponašanja stanovništva u sličnim situacijama. Konačno, saznanje o tome kako je zatvaranje uticalo na obrasce upotrebe supstanci među adolescentima pruža korisne podatke javnim vlastima da prilagode preventivne aktivnosti i aktivnosti promocije zdravlja kako bi bolje usmerile potrebe mladih ljudi.

Literatura

- Cucinotta D, Vanelli M. WHO declares COVID-19 a pandemic. *Acta Biomed.* 2020;91(1):157–60. doi: 10.23750/abm.v91i1.9397.
- Malta DC, Szwarcwald CL, Barros MBA, et al. The COVID-19 Pandemic and changes in adult Brazilian lifestyle: a cross-sectional study, 2020. *Epidemiol Serv Saude.* 2020;29(4):e2020407. doi: 10.1590/S1679-49742020000400026.
- Szwarcwald CL, Souza PRB, Júnior, Malta DC, et al. Adherence to physical contact restriction measures and the spread of COVID-19 in Brazil. *Epidemiol Serv Saude.* 2020;29(5):e2020432. doi: 10.1590/S1679-49742020000500018.
- Barros MBA, Lima MG, Malta DC, et al. Report on sadness/depression, nervousness/anxiety and sleep problems in the Brazilian adult population during the COVID-19 pandemic. *Epidemiol Serv Saude.* 2020;29(4):e2020427. doi: 10.1590/S1679-49742020000400018.
- Malta DC, Gomes CS, Silva AGD, et al. Use of health services and adherence to social distancing by adults with Noncommunicable Diseases during the COVID-19 pandemic, Brazil, 2020. *Cien Saude Colet.* 2021;26(7):2833–42. doi: 10.1590/1413-81232021267.00602021.
- Barreto SM, Passos VM, Giatti L. Healthy behavior among Brazilian young adults. *Rev Saude Publica.* 2009;43(Suppl 2):9–17. doi: 10.1590/S0034-89102009000900003.
- National Center for Chronic Disease Prevention and Health Promotion (US) Office on Smoking and Health. Preventing tobacco use among youth and young adults: A report of the Surgeon General. Atlanta (GA): Centers for Disease Control and Prevention (US); 2012.
- Ng M, Freeman MK, Fleming TD, et al. Smoking prevalence and cigarette consumption in 187 countries, 1980–2012. *JAMA.* 2014;311(2):183–92. doi: 10.1001/jama.2013.284692.
- Malta DC, Flor LS, Machado ÍE, et al. Trends in prevalence and mortality burden attributable to smoking, Brazil and federated units, 1990 and 2017. *Popul Health Metr.* 2020;18(Suppl 1):24. doi: 10.1186/s12963-020-00215-2.
- Malta DC, Hallal ALC, Machado ÍE, et al. Factors associated with the use of waterpipe and other tobacco products among students, Brazil, 2015. *Rev Bras Epidemiol.* 2018;21(Suppl 1):e180006. doi: 10.1590/1980-549720180006.supl.1.
- Rakić DB, Rakić B, Milošević Z, Nedeljković I. The prevalence of substance use among adolescents and its correlation with social and demographic factors. *Vojnosanitetski pregled.* 2014, 71(5), 467–473. doi: 10.2298/VSP1405467R.
- WHO 2014. Global status report on alcohol and health. Geneva, Switzerland: WHO Press, World Health Organization; 2014.
- Marić M. Problematično ponašanje dece i adolescenata – pojam, učestalost, poreklo i prevencija. *Norma.* 2011; (2), 175–184.
- Thomson B, Rojas NA, Lacey B, et al. Association of childhood smoking and adult mortality: prospective study of 120 000 Cuban adults. *Lancet Glob Health.* 2020;8(6):e850–7. doi: 10.1016/S2214-109X(20)30221-7.
- Acharya B, Dhakal C. Risky health behaviors during the COVID-19 pandemic: evidence from the expenditures on alcohol, non-alcoholic beverages, and tobacco products. *PLoS One.* 2022;17(5):e0268068. doi: 10.1371/journal.pone.0268068.
- Dyal SR, Valente TW. A systematic review of loneliness and smoking: small effects, big implications. *Subst Use Misuse.* 2015;50(13):1697–716. doi: 10.3109/10826084.2015.1027933.
- Layman HM, Thorisdottir IE, Halldorsdottir T, et al. Substance use among youth during the COVID-19 pandemic: a systematic review. *Curr Psychiatry Rep.* 2022;24(6):307–324. doi: 10.1007/s11920-022-01338-z.
- Rogés J, Bosque-Prous M, Colom J, et al. Consumption of alcohol, cannabis, and tobacco in a cohort of adolescents before and during COVID-19. *Int J Environ Res Public Health.* 2021;18(15):7849. doi: 10.3390/ijerph18157849.
- Federal Public Service, Health, Food chain safety and Environment (Internet) Official information of the Belgian government concerning coronavirus Covid-19. What is the government doing? (cited 2020 Apr 19). Available from: <https://www.info-coronavirus.be/en/what-is-the-government-doing-about-it/>
- Usher K, Bhullar N, Jackson D. Life in the pandemic: social isolation and mental health. *J Clin Nurs.* 2020.
- Perrin PC, McCabe OL, Everly GS, Jr, Links JM. Preparing for an influenza pandemic: mental health considerations. *Prehosp Disaster Med.* 2009;24(3):223–30.
- Bansal P, Bingemann TA, Greenhawt M, Mosnaim G, Nanda A, Oppenheimer J, et al. Clinician wellness during the COVID-19 pandemic: extraordinary times and unusual challenges for the allergist/immunologist. *J Allergy Clin Immunol Pract.* 2020;S2213–2198((20)):30327–5.
- Mitrović D, Zdravković R, Đorđević J, Ćirić D, Miletić E, Bogoslović M, Zlatković A. Zloupotreba alkohola, duvana i droga kod mladih u Knjaževcu. *Timočki medicinski glasnik.* 37(2012) br.3 p.154-159.
- Milošević J, Todorović J. Upotreba cigareta i alkohola u populaciji učenika osnovne škole. *Prev Ped.* 2016; 2(1-2):50 – 53.
- Malta DC, Gomes CS, Vasconcelos NM, Alves FTA, Ferreira APS, Barros MBA, Lima MG, Szwarcwald CL. Smoking among Brazilian adolescents during the COVID-19 pandemic: a cross-sectional study. *Sao Paulo Med J.* 2023 May 26;141(6):e2022424. doi: 10.1590/1516-3180.2022.0424.R1.30032023. PMID: 37255064; PMCID: PMC10214982.
- Malta DC, Gomes CS, Barros MBA, Lima MG, Silva AGD, Cardoso LSM, Werneck AO, Silva DRPD, Ferreira APS, Romero DE, Freitas MIF, Machado ÍE, Souza Júnior PRB, Damacena GN, Azevedo LO, Almeida WDS, Szwarcwald CL.

- The COVID-19 pandemic and changes in the lifestyles of Brazilian adolescents. *Rev Bras Epidemiol.* 2021 Jun 7;24:e210012. English, Portuguese. doi: 10.1590/1980-549720210012. PMID: 34105593.
27. Maggs J.L. Adolescent Life in the Early Days of the Pandemic: Less and More Substance Use. *J. Adolesc. Health.* 2020;67:307–308. doi: 10.1016/j.jadohealth.2020.06.021.
 28. Sweeting H., Hunt K. Adolescent Socioeconomic and School-Based Social Status, Smoking, and Drinking. *J. Adolesc. Health.* 2015;57:37–45. doi: 10.1016/j.jadohealth.2015.03.020.
 29. Espelt A., Mari-Dell’Olmo M., Penelo E., Bosque-Prous M. Applied Prevalence Ratio Estimation with Different Regression Models: An Example from a Cross-National Study on Substance Use Research. *Adicciones.* 2017;29:105–112. doi: 10.20882/adicciones.823.
 30. Golpe S., Isorna M., Barreiro C., Braña T., Rial A. Binge Drinking among Adolescents: Prevalence, Risk Practices and Related Variables. *Adicciones.* 2017;932. doi: 10.20882/adicciones.932.
 31. Lee J.O., Cho J., Yoon Y., Bello M.S., Khoddam R., Leventhal A.M. Developmental Pathways from Parental Socioeconomic Status to Adolescent Substance Use: Alternative and Complementary Reinforcement. *J. Youth Adolesc.* 2018;47:334–348. doi: 10.1007/s10964-017-0790-5.
 32. Solmi M., Estradé A., Thompson T., Agorastos A., Radua J., et al. Physical and mental health impact of COVID-19 on children, adolescents, and their families: The Collaborative Outcomes study on Health and Functioning during Infection Times - Children and Adolescents (COH-FIT-C&A). *J Affect Disord.* 2022 Feb 15;299:367–376. doi: 10.1016/j.jad.2021.09.090. Epub 2021 Oct 2. PMID: 34606810; PMCID: PMC8486586.
 33. Niedzwiedz C.L., Green M.J., Benzeval M., Campbell D., Craig P., Demou E., Leyland A., Pearce A., Thomson R., Whitley E., et al. Mental Health and Health Behaviours before and during the Initial Phase of the COVID-19 Lockdown: Longitudinal Analyses of the UK Household Longitudinal Study. *J. Epidemiol. Community Health.* 2020 doi: 10.1136/jech-2020-215060.
 34. Richter L. The Effects of the COVID-19 Pandemic on the Risk of Youth Substance Use. *J. Adolesc. Health.* 2020;67:467–468. doi: 10.1016/j.jadohealth.2020.07.014.
 35. Vanderbruggen N., Matthys F., Van Laere S., Zeeuws D., Santermans L., Van den Aemele S., Crunelle C.L. Self-Reported Alcohol, Tobacco, and Cannabis Use during COVID-19 Lockdown Measures: Results from a Web-Based Survey. *Eur. Addict. Res.* 2020;1–7. doi: 10.1159/000510822.
 36. Hawke L.D., Barbic S.P., Voineskos A., Szatmari P., Cleverley K., Hayes E., Relihan J., Daley M., Courtney D., Cheung A., et al. Impacts of COVID-19 on Youth Mental Health, Substance Use, and Well-Being: A Rapid Survey of Clinical and Community Samples: Répercussions de La COVID-19 Sur La Santé Mentale, l’utilisation de Substances et Le Bien-Être Des Adolescents: Un Sondage Rapide d’échantillons Cliniques et Communautaires. *Can. J. Psychiatry.* 2020;65:701–709. doi: 10.1177/0706743720940562.
 37. Arora T., Grey I. Health Behaviour Changes during COVID-19 and the Potential Consequences: A Mini-Review. *J. Health Psychol.* 2020;25 doi: 10.1177/1359105320937053.
 38. Dumas T.M., Ellis W., Litt D.M. What Does Adolescent Substance Use Look Like During the COVID-19 Pandemic? Examining Changes in Frequency, Social Contexts, and Pandemic-Related Predictors. *J. Adolesc. Health.* 2020;67:354–361. doi: 10.1016/j.jadohealth.2020.06.018.
 39. Đogaš Z., Lušić Kalcina L., Pavlinac Dodig I., Demirović S., Madirazza K., Valić M., Pecotić R. The Effect of COVID-19 Lockdown on Lifestyle and Mood in Croatian General Population: A Cross-Sectional Study. *Croat. Med. J.* 2020;61:309–318. doi: 10.3325/cmj.2020.61.309.
 40. Copeland M., Fisher J.C., Moody J., Feinberg M.E. Different Kinds of Lonely: Dimensions of Isolation and Substance Use in Adolescence. *J. Youth Adolesc.* 2018;47:1755–1770. doi: 10.1007/s10964-018-0860-3.
 41. Betsch C., Wieler L.H., Habersaat K. Monitoring Behavioural Insights Related to COVID-19. *Lancet.* 2020;395:1255–1256. doi: 10.1016/S0140-6736(20)30729-7.
 42. Mengin A., Allé M.C., Rolling J., Ligier F., Schroder C., Lalanne L., Berna F., Jardri R., Vaiva G., Geoffroy P.A., et al. Conséquences psychopathologiques du confinement. *L’Encéphale.* 2020;46:S43–S52. doi: 10.1016/j.encep.2020.04.007.
 43. Bade R., Simpson B.S., Ghetia M., Nguyen L., White J.M., Gerber C. Changes in Alcohol Consumption Associated with Social Distancing and Self-isolation Policies Triggered by COVID-19 in South Australia: A Wastewater Analysis Study. *Addiction.* 2020 doi: 10.1111/add.15256.
 44. Vanderbruggen N., Matthys F., Van Laere S., Zeeuws D., Santermans L., Van den Aemele S., Crunelle C.L. Self-Reported Alcohol, Tobacco, and Cannabis Use during COVID-19 Lockdown Measures: Results from a Web-Based Survey. *Eur. Addict. Res.* 2020;1–7. doi: 10.1159/000510822.
 45. Arora T., Grey I. Health Behaviour Changes during COVID-19 and the Potential Consequences: A Mini-Review. *J. Health Psychol.* 2020;25 doi: 10.1177/1359105320937053.
 46. Niedzwiedz C.L., Green M.J., Benzeval M., Campbell D., Craig P., Demou E., Leyland A., Pearce A., Thomson R., Whitley E., et al. Mental Health and Health Behaviours before and during the Initial Phase of the COVID-19 Lockdown: Longitudinal Analyses of the UK Household Longitudinal Study. *J. Epidemiol. Community Health.* 2020 doi: 10.1136/jech-2020-215060.
 47. Chodkiewicz J., Talarowska M., Miniszewska J., Nawrocka N., Bilinski P. Alcohol Consumption Reported during the COVID-19 Pandemic: The Initial Stage. *Int. J. Environ. Res. Public Health.* 2020;17:4677. doi: 10.3390/ijerph17134677.
 48. Copeland M., Fisher J.C., Moody J., Feinberg M.E. Different Kinds of Lonely: Dimensions of Isolation and Substance Use in Adolescence. *J. Youth Adolesc.* 2018;47:1755–1770. doi: 10.1007/s10964-018-0860-3.

Correspondance to:

dr Bogoslović Miloš, spec. pedijatrije
 Služba za zdravstvenu zaštitu dece i omladine
 Dom zdravlja Doljevac
 Mail: milosbogoslavic@gmail.com

Primljen/Received: 23.1.2024.

Prihvaćen/Accepted: 29.2.2024.